

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta

Habilitační práce

POČÁTKY STÁTŮ A KŘESŤANSTVÍ V RANĚ
STŘEDOVĚKÉ STŘEDNÍ EVROPĚ:
ARCHEOLOGIE – HISTORIE – SOCIÁLNÍ MODELY

2022

PhDr. Ivo Štefan, Ph.D.

ČESTNÉ PROHLÁŠENÍ:

Prohlašuji, že jsem svou habilitační práci vypracoval samostatně s použitím uvedených pramenů a literatury. V případě spoluautorství vyjadřuji svůj autorský podíl.

V Praze 17. 11. 2022

© Ivo Štefan, Univerzita Karlova, 2022

Obsah

ÚVOD (s. iv-vii)

Bibliografické údaje zařazených studií (s. viii)

I. PROMĚNY RANĚ STŘEDOVĚKÝCH SPOLEČNOSTÍ A POČÁTKY STÁTŮ

- 1.** Great Moravia, Statehood and Archaeology. The 'Decline and Fall' of one early medieval polity (s. 1-22)
- 2.** Great Moravia, the beginnings of Přemyslid Bohemia and the problem of cultural change (s. 23-70)
- 3.** Hledání středu: proměny centrality v Pražské kotlině a jejím okolí v raném středověku (s. 71-204)

II. VÝZKUM CHRISTIANIZACE JAKO MEZIOBOROVÝ DIALOG

- 4.** Conversion and Christianization: Bohemia, Poland, Hungary and Rus' (9th to 12th centuries) (s. 205-246)
- 5.** Pohanství a počátky křesťanství v Čechách: dialog historie a archeologie (s. 247-272)
- 6.** Super altare in ecclesia tua: die Anfänge der Pfarrorganisation in den böhmischen Ländern aus archäologischer Sicht (s. 273-288)

III. ZAPOMENUTÁ NEŠTĚSTÍ: OTROCI, NESVOBODNÍ A LIDÉ NA OKRAJI

- 7.** Slavery and Slave Trade in Early Medieval Bohemia: Archaeology of Slavery or Slavery of Archaeology? (s. 289-302)
- 8.** Frühmittelalterliche Sonderbestattungen in Böhmen und Mähren. Archäologie der Randgruppen? (s. 303-336)

Úvod

Společenské soukolí, do kterého se v naší části světa rodíme, pohání tři základní organizační osy: centralizovaný systém byrokratického státu, kolektivní identita založená na národním principu a víra v přirozenost a nepostradatelnost obojího. Snad jedním z nejdůležitějších, protože subversivních, úkolů trojlístku společenských věd: historie, archeologie a kulturní antropologie spočívá v systematickém odhalování toho, že první ani druhé není člověku imanentně vlastní ani nezbytné. Oba organizující společenské principy jsou jen velmi tenkou slupkou na kolektivní historické zkušenosti. Příslušníci lidského druhu po většinu své existence žili v relativně malých společenstvích, jejichž *modus vivendi* byl založen především na kulturně determinovaných konceptech příbuzenství a neformálních osobních vztazích. Málokdy nám dochází, že i ve velké části střední, severní a východní Evropy je život v rámci systému států záležitostí jen několika málo desítek posledních generací. Bylo by ovšem naivní projektovat do „předstátních“ společností naše romantické představy o spravedlivém společenském řádu, příp. harmonickém vztahu s přírodou. *Zlatý věk* i *ušlechtilý divoch* jsou výplodem hledání ztraceného ráje. Tyto společnosti nebyly ani mírumilovné, ani spravedlivé v našem pojetí, které se zrodilo teprve v osvícenství (např. Keeley 1997; Otto – Thrane – Vandkilde, eds. 2006; Modzelewski 2017).

Na evropském kontinentu můžeme sledovat dvě výrazně protisměrné vývojové trajektorie. Středověké monarchie v západní části Evropy se postupně formovaly na troskách mimořádně komplexní Západořímské říše a etatizační procesy zde tedy provázelo dlouhodobé zjednodušování společenských struktur a úpadek vzdělanosti (např. Wickham 2005; 2010). V převážné části severní a východní „barbarské“ Evropy, která se součástí římského impéria nestala, sledujeme v tomto období opačný vývoj. Přestože zde archeologové zaznamenávají doklady poměrně složitých socioekonomických struktur už v některých obdobích mladšího pravěku, k trvalému překročení limitu „raného státu“ tu došlo teprve v 9. a 10. století.

Naše pochopení impulzů a počátečních stádií etatizačních procesů bude bohužel vždy zásadním způsobem limitovat fakt, že jsou písemnými prameny (nejen) napříč raně středověkou Evropou dokumentovány zcela nedostatečně. Jejich rekonstrukce proto vždy bude závislá na aktuálních sociálních modelech podmíněných dobovou společenskou atmosférou a neuralgickými tématy. Shoda mezi učenici tak nepanuje ani na formě a dynamice, ani na podílu vnějších a vnitřních faktorů při vzniku raných států. Konsenzuální přístupy chápou jejich vznik v prvé řadě jako výsledek společenské dohody, zatímco zastánci teorie konfliktu naopak jako produkt teritoriální expanze a nastolení nadvlády (např. Spencer 2010; Moździoch 2013). Pokud jde o dynamiku, jedna strana chápe vznik raných států jako důsledek postupné samočinné evoluce, zatímco druhá zdůrazňuje určující

úlohu relativně krátkodobých akceleračních impulzů (např. Abrutyn – Lawrence 2010; Urbańczyk 2013).

Ve střeoevropské historiografii i archeologii ještě leckde doznívá nacionální pojetí nahlízející diskutované procesy především z teleologické perspektivy zrodu moderních národů, jejichž dějiny jsou ze své podstaty jedinečné (souhrnně naposledy Graus 1980). Střeoevropské monarchie se ale nerodily ve vzduchoprázdnu. Dnes tušíme, že zásadní vliv na utváření nových kolektivních identit a institucí měly především mnohostranné interakce s franským (a v mnohem menší míře byzantským) prostředím. Z něj brzy vznikající politické útvary přejala také zcela nový transcendentní i společenský kód – křesťanství, které pak velmi postupně prorůstalo napříč celou společností. Nemůže být tedy sporu, že v případě „Velké“ Moravy, Čech, Polska a Uher šlo o „státy“ odvozené, *sekundární*. Dlouhá debata se nicméně vede o tom, do jaké míry šlo jen o lepší či horší kopie západoevropských předloh, nebo zda se tato společenství vydala (či musela vydat) zvláštní cestou, nazývanou někdy „střeoevropský model státu“ (diskusi shrnují např. Antonín 2011; Kalhous 2014).

Jedním z důsledků zdůrazňování hlubokých kořenů „národních společenství“ je i nadužívání pojmu *stát* pro raně středověké útvary, které dosud měly k centralizovaným monarchiím dost daleko. Připomeňme, že tento termín byl středověkému myšlení naprosto cizí a do slovníku evropského politického myšlení vstoupil teprve v 17. století (Skinner 2013). V českém, polském, slovenském i maďarském diskurzu byla přesto donedávna jen minimálně reflektována letitá německá diskuse, v níž řada odborníků pro karolinskou a otonskou říši navrhuje užívat raději neutrálních termínů jako *Herrschaft*, *Herrschaftsverband* či *Personenverbandsstaat*, odkazujících na fundamentální integrační význam osobních sítí elit oproti anonymním byrokratickým principům (přehledně Pohl 2006, 9–10; pro anglosaskou Anglii: Davies 2003). Tyto terminologické debaty nejsou samoučelné. Nereflektované zacházení s pojmem *stát* totiž obnáší skryté nebezpečí anachronického hledání sociálních kategorií a institucí, které nebyly raně středověké realitě vlastní (např. soukromé vs. veřejné sféry). Kritické hlasy na toto téma se ve střeoevropské historické debatě objevily teprve nedávno (Macháček 2009; 2012; Urbańczyk 2013).

Výzkum raného středověku je dnes výsostně interdisciplinárním polem. Na jedné straně do něj tradičně vstupuje dějepis a literární vědy, opírající se o obvykle dlouho známé, velmi torzovité a různě zatížené písemné prameny, na druhé straně pak expandující archeologie spolu se příslušnými přírodními vědami, přinášející neustále se rozrůstající fond artefaktů a ekofaktů. Cílem archeologie samozřejmě nejsou samy nálezy, ani jejich třídění, ale pochopení minulých společností na základě studia materiality. Spolu s nálezy ale archeologové vykopávají i čertovo kopýtko. Ačkoliv archeologie dlouho chtěla budít dojem, že hmotné pozůstatky mohou, na rozdíl od „tendenčních“ písemností, samy o sobě přinášet objektivní svědectví o minulosti, její

„nevinnost“ se ukázala být iluzí (poprvé důrazně Clarke 1973). Interpretace archeologických nálezů a struktur je totiž založena výhradně na jejich vkládání do výkladových rámců odvozených právě z dějepisu, kulturní antropologie (etnologie) a v nejhorším případě pak na „selském rozumu“, který není ničím jiným než naší vlastní nereflektovanou kulturní zkušeností (srov. Trigger 2006). Žádný z uvedených okruhů pramenů nám tedy nepředkládá raně středověké společnosti *an sich* v jejich plné komplexitě. Můžeme se proto nanejvýš pokusit o vystižení dominantních sociálních a ekonomických rysů jednotlivých společenství prostřednictvím více či méně přiléhavých, vždy ale nutně zjednodušujících, modelů.

S tímto vědomím vznikaly v dlouhém rozpětí více než deseti posledních let i texty zařazené do habilitační práce, které se pokouší tematizovat různé aspekty života raně středověkých společností. První oddíl zahrnuje texty, promýšlející základní socioekonomické principy fungování příslušných společností, druhý je věnován christianizaci a poslední nesvobodným, otrokům a lidem na okraji. Ve všech textech jsem se důsledně snažil překračovat oborové hranice a integrovat parciální poznatky a perspektivy výše zainteresovaných vědních disciplín do jediného obrazu středověku. Hlavní důraz jsem ale vždy kladl na svědectví archeologie, což samozřejmě také nastavovalo optiku, kterou jsem na zkoumané společnosti pohlížel. Kriticky jsem navazoval na bohatý domácí diskurz, mnoho jsem ale dlužen inspiraci anglosaskými kulturně-antropologickými přístupy, které za parciálními regionálními příběhy umožňují tematizovat obecné společenské jevy a mechanismy. Hlavní otázky a témata, dosavadní způsoby jejich řešení i zvolená metodická východiska a nástroje jsou prezentovány v každém z textů samostatně.

Literatura

Abrutyn, S. – Lawrence, K. 2010: From Chiefdom to State: Toward an Integrative Theory of the Evolution of Polity. *Sociological Perspectives* 53/3, 419-442.

Antonin, R. 2011: Model středoevropského typu středověkého státu jako interpretační problém české a polské medievistiky. *Historia Slavorum Occidentis* 1, 2011, s. 65–76.

Clarke, D. (1973) Archaeology: The loss of innocence, *Antiquity* 47(185), 6-18.

Davies, R.R. 2003: The medieval State, the Tyranny of a concept? *Journal of Historical Sociology* 16, 280–300.

Graus, F. 1980: *Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter*. Sigmaringen.

- Kalhous, D. 2014: Model státu středoevropského typu: Koncept na pomezí tradice a inovace. Ke kontinuitě a diskontinuitě v české historiografii po r. 1948. *Forum historiae* 2/2014, 159-173.
- Keeley, L. H. 1997: *War Before Civilization: The Myth of the Peaceful Savage*. Oxford.
- Macháček, J. 2009: Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? *The Morava or Tisza River. Early Medieval Europe* 17, 248–267.
- Macháček, J. 2012: „Velkomoravský stát“ – kontroverze středoevropské medievistiky, *Archeologické rozhledy* 64, 775-787.
- Modzelewski, K. 2017: *Barbarská Evropa*. Praha.
- Moździoch, S. 2013: Consensus or violence? Archaeology and the Beginnings of the Piast State. In: S. Moździoch (ed.), *Consensus Or Violence?: Cohesive Forces in Early and High Medieval Societies (9th-14th C.)*. Wrocław, 303-317.
- Otto, T. – Thrane, H. & Vandkilde, H. (eds.) 2006: *Warfare and society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives*. Aarhus.
- Pohl, W. 2006: Staat und Herrschaft im Frühmittelalter: Überlegungen zum Forschungsstand. In: S. Airlie et al. Hrsg., *Staat im frühen Mittelalter*, Wien, 9–38.
- Skinner, Q. 2013: *O státě*. Praha.
- Spencer, C. S. 2010: Territorial expansion and primary state formation. *PNAS* 107, 7119–7126
- Trigger, B. 2006: *A History of Archaeological Thought. Second Edition*. Cambridge.
- Urbańczyk, P. 2013: Jak powstawały państwa w czasach kształowania się monarchii wczesnopiastowskiej? In: J. Banaszkiewicz, M. Kara, H. Mamzer (red.) 2013, *Instytucja “wczesnego państwa” w perspektywie wielości i różnorodności kultur*, Poznań, 317-329.
- Wickham, C. 2005: *Framing the early Middle Ages: Europe and the Mediterranean 400–800*. Oxford.
- Wickham, C. 2010: *The Inheritance of Rome: A History of Europe from 400 to 1000*: London.

Bibliografické údaje zařazených studií

- 1.** Štefan, I. 2011: Great Moravia, Statehood and Archaeology. The 'Decline and Fall' of one early medieval polity. In: *Praktische Funktion, gesellschaftliche Bedeutung und symbolischer Sinn der frühgeschichtlichen Zentralorte in Mitteleuropa*, J. Macháček – Š. Ungerman (eds.). *Studien zur Archäologie Europas*, (Hrsg. Joachim Henning, Achim Leube und Felix Biermann). Bonn: Habelt Verlag, 333-354.
- 2.** Štefan, I. 2019: Great Moravia, the beginnings of Přemyslid Bohemia and the problem of cultural change. In: *The fall of Great Moravia: who was buried in grave H153 at Pohansko near Břeclav?* J. Macháček, M. Wihoda (eds.). Leiden: Brill, 2019, s. 151-186.
- 3.** Štefan, I. 2022 (v tisku): Hledání středu: proměny centrality v pražské kotlině a jejím okolí v raném středověku. In: *Krajina středověké Prahy*, Klápště, J. – Klír, T. – Štefan, I. (eds.). Praha: Academia
- 4.** Štefan, I. 2022: Conversion and Christianization: Bohemia, Poland, Hungary and Rus' (9th to 12th centuries). In: *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 500–1300*. In: F. Curta (ed.). Oxon – New York: Routledge, 101-120.
- 5.** Štefan, I. 2018: Pohanství a počátky křesťanství v Čechách: dialog archeologie a historie. In: *Kostel Panny Marie na Pražském hradě. Dialog nad počátky křesťanství v Čechách*. In: I. Štefan, M. Wihoda (eds.). Praha: NLN, 146-171.
- 6.** Štefan, I. – Varadzin, L. 2014: Super altare in ecclesia tua: die Anfänge der Pfarrorganisation in den böhmischen Ländern aus archäologischer Sicht. In: *Tradition - Umgestaltung - Innovation: Transformationsprozesse im hohen Mittelalter*, E. Gringmuth-Dallmer, J. Klápště (eds.). Praha: Karolinum, 357-372. (70% autorský podíl)
- 7.** Štefan, I. 2021: Slavery and Slave Trade in Early Medieval Bohemia: Archaeology of Slavery or Slavery of Archaeology? In: *The Archaeology of Slavery in Early Medieval Northern Europe. The Invisible Commodity*, F. Biermann, M. Jankowiak (eds.). Cham: Springer, 125-138.
- 8.** Štefan, I. 2009: Frühmittelalterliche Sonderbestattungen in Böhmen und Mähren. Archäologie der Randgruppen?. *Ethographisch-archäologische Zeitschrift* 50, 139-162.